

JONAS KAZIMIERAS VAZA – ŽMOGUS, PRAŽUDEŠ RESPUBLIKĄ

Abiejų Tautų Respublikai (toliau – ATR) realus pavojus sužlugti pirmą kartą istorijoje iškilo XVII a. viduryje. Nors apėmė milžinišką teritoriją, vykdė pergalingus karo žygius, viduje šalis „buvo apdulkėjusi“. ⁴¹ Epochų sandūroje išgyvenusi trumpą „aukso amžių“, ATR pamažu grimzdo į vis didesnes vidaus ir išorės problemas. To meto situaciją vaizdžiai apibūdino lenkų istorikas Pawełas Jasienica: „*Kartu su nauja dinastija atsirado naujas valdymo stilius. Bajorija aukojo Vazoms ne tiek politinį, kiek moralinį palikimą, perimtą dar iš Jogailaičių, tačiau patyrė kartų nusivylimą.*“ ⁴²

Karaliaus Jono Kazimiero Vazos (1609–1672) viešpatavimas dažnai laikomas chaoso periodu – karas Ukrainos žemėse, kruvinojo „tvano“ šešėlis bei „ilgalaikis ekonominis sąstingis, lėmęs ATR santvarkos oligarchizavimą.“ ⁴³ Be to, sunaikintos Vilniaus ir Varšuvos pilyės. Tiesa, Varšuva greitai atsigavo, bet Vilnius visiems laikams prarado rezidencijos funkciją. Nenuostabu, kad lietuvių istoriografija Vazai negaili gaišių žodžių: „*Užimdamas sostą jis Lietuvą rado dar gana stiprią, ekonomiškai tvirtą valstybę, o valdymo pabaigoje kraštą paliko sugriautą ir sudegusį.*“ ⁴⁴ Tačiau kiek šioje citatoje slypi vėlesnių laikų propagandos? Straipsnio tikslas – detaliau iširti Jono Kazimiero Vazos biografiją ir politinę karjerą. Keliami klausimai, ar buvo galima išvengti „tvano“ grėsmės? Kas lėmė Jono Kazimiero pergalę rinkimuose? Ar tikrai ATR buvo Europos marionetė? Kaip monarcho likimas susiklostė Prancūzijoje po abdikacijos?

Vaikystės metai

Jonas Kazimieras buvo vyriausias Žygimanto Vazos ir antros jo žmonos Konstancijos Habsburgaitės sūnus. Taigi jo gyslomis tekėjo Jogailaičių, Habsburgų, Vazų ir Bavarijos Vitelsbachų kraujas. Be to, jis buvo paskutinis ATR valdovas, gimęs Krokuvos Vavelio pilyje. Pasak šaltinių, „*kelyje į Vilnių šešių mėnesių sūnų karalienė pašventė Dievui ir šv. Kazimierui, todėl jaunystėje princas vadintas Kazimieru.*“ ⁴⁵ Karališkos atžalos augo gilaus pamaldumo ir griežtos drausmės atmosferoje. Pasak šaltinių, dvaro ekonomė Barbora Warschenhausein esą „*rūmų nuošalėje stipriai mušusi vaikus, o kad nerėktų, laikė užspaudusi jiems burnas.*“ ⁴⁶ Ne ką švelniau elgėsi žymioji auklė Urszula Meiern, kurios auklėjimo metodai stebino karalių. O rūmuose tvyrantį religingumą skatino pati monarchų pora, kurią supo mokyti jėzuitai. ⁴⁷ Vis dėlto Jonas Kazimieras įgijo gana paviršutinišką išsilavinimą. Juokauta, kad princas per visą gyvenimą neperskaitė nė vienos knygos. ⁴⁸ Kiauras dienas leisdavo kambariuose, džiuginamas neūžaugų ir mažų beždžionėlių. Popiežiaus nuncijus Honoratas Visconti's jaunuolio išvaizdą aprašė taip: „*aukštas, gana lieknas. [...] Bruožai iš pažiūros nelabai malonūs. [...] Jokio subtilumo manierose ir kalboje.*“ ⁴⁹

Princo biografas Everhardas Vasenbergas rašė: „*Vaikinas mokytas gimnastikos, šokių, matematikos, fechtavimo, karybos.*“ ⁴¹⁰ Domėjosi teologija, menu, kalbėjo keliomis užsienio kalbomis. Nuo vaikystės jo charakte-

ris buvęs nepastovus, nervingas. Periodiškai panirdavo į apatiją, kurią keisdavo energijos pliūpsniai. Tai ypač akivaizdžiai pasireiškė per švedų invaziją, kai valdovas arba pasiduodavo depresijai, arba asmeniškai vadovaudavo armijai. To nepaisydama, karalienė troško soste matyti mylimą sūnų, o ne jo įbrolį Vladislovą. Taigi 1626 m. motinos bei ultrakatalikų partijos iniciatyva, Torunės seimas Joną Kazimierą paskelbė sosto įpėdiniu, tačiau po keleto metų, karalienei mirus, planai žlugo ir sostas 1632 m. atiteko Vladislovui Vazai.

Karys, kalinys, vienuolis

Bemaž visą jaunystę Jonas Kazimieras praleido mūšio lauke. Drąsus, karo meną išmanantis vaikinai į pirmą karo žygį išvyko su tėvu 1629 m. mušti švedų karališkojoje Prūsijoje. Sostą užėmus įbroliai, padėjo šiam per Smolensko karą, kuris lėmė, kad „*Vladislovas Vaza atsisakė caro titulo, o Rusija – 1618 m. prarastų žemių.*“¹¹ Vis dėlto pergalinga kampanija Jonui Kazimierui baigėsi liūdnai – viešėdamas Llove, karalaitis susirgo raupais, be to, pasak Lietuvos didžiojo kanclerio Albrechto Stanislovo Radvilos, „*užkrėtė jaunesnį brolių Aleksandrą, kuris pakeliui į Varšuvą mirė.*“¹² Būtent jį Vladislovas Vaza buvo pasirinkęs įpėdiniu. Tiesa, pats ligos kaltininkas pasveiko, bet liko randuotas. 1635 m. princas išsiūstas į Vieną, kad reprezentuotų Varšuvos dvarą imperatoriaus Ferdinando II Habsburgo dukters vestuvėse. Matyt, tada Šv. Romos imperatoriui jis ir pasiūlė savo paslaugas, tačiau gavo tik varganą kirasyrų pulką, kuriam vadovaudamas vos nežuvo per Mozelio mūšį su švedais ir prancūzais: „*Į šalį parvedė 3 tūkst. apiplyšusių raitelių, tapdamas pajuokos objektu.*“¹³ Konfliktą 1635 m. rugsėjo 12 d. vainikavo Stumdorfo taika. Švedija grąžino Respublikai Prūsijos uostus mainais už jos valdžios Livonijoje pripažinimą. Istorikai mano, kad vyresnysis brolis, sudarydamas taikos sutartį, išgelbėjo Jono Kazimiero gyvybę, nes tas savo narsa karo lauke provokavo likimą.¹⁴

Nors po tėvo mirties Jonas Kazimieras gavo didelį palikimą, užtikrinusį materialinę gerovę, tačiau neturėjo tinkamo statuso. Be to, neišsikovojo Kuršo hercogystės. 1637 m. jis vėl išvyko į Vieną, kad vietoj savo įbrolio *per*

*procura*¹⁵ dalyvautų karaliaus vestuvėse su princese Cecilia Renata. Ceremonija įvyko rugpjūčio 9-ąją, o kitą dieną surengta būsimo ATR valdovės karūnacija. Nuo karaliaus Vladislovo Lokietkos laikų (XIV a.) tai buvo pirmoji karūnacija už Krokuvos ribų. Dėl to supykę bajorai uždraudė ateityje karūnuoti monarchus ne Krokuvoje.¹⁶

Per tas iškilmes Ispanijos karaliaus Filipo IV pasiuntiniai pasiūlė Jonui Kazimierui tapti Portugalijos vicekaraliumi ir flotilės admirolu. Princas iškart sutiko ir 1638 m. sausį leidosi į kelią. Užuoat laukęs ispanų eskadros, turėjusios jį saugiai nugabenti į Portugaliją, Genujos uoste sėdo į galerą ir per audrą vos ne vos pasiekė Prancūzijos krantus. Kelionę tęsdamas sausuma, lankė Provanso pilis, bet netikėtai patraukė Armand'o Jeano du Plessis de Richelieu dėmesį – palaikęs didiką ispanų šnipu, kardinolas įsakė pasodinti Joną Kazimierą į Sisterono kalėjimą.¹⁷ Dėl tokio eksceso Vladislovas Vaza pateko į nepavydėtiną padėtį. Nors kilo visuotinis pasipiktinimas, nė vienas Europos monarchas neketino imtis politinės avantiūros išlaisvinti prinčą. ATR karaliui teko manevruoti, kad išgelbėtų giminaičio reputaciją, nesusigadindamas gerų santykių su Prancūzija, kurios politinė ir karinė jėga žemyne nuolatos augo.

Kalėjimo sąlygos neatitiko Jono Kazimiero luomo. Jausdamas pažeminimą, karalaitis turėjo savo lėšomis pirkti maistą, drabužius, mokėti aptarnaujančiam personalui. Čia ypač išryškėjo ekscentriškas jo charakteris, antai „*įskundė sargybinių, siūliusį, kad pagelbės jam pasprukti.*“¹⁸ Už grotų princas praleido bemaž dvejus metus, nors dėl išlaisvinimo derėtasi. Lenkijos primas Janas Lipskis, naudodamasis vyskupo autoritetu, „*1639 m. išsiuntė Prancūzijos dvarui griežtą laišką, reikalaujamas nedelsiant paleisti Joną Kazimierą. Net grasino karine intervencija.*“¹⁹ Ryžtingą primo toną numaldė LDK kunigaikštis Boguslavas Radvila, „*žinomas, gerbiamas ir mylimas Prancūzijoje.*“²⁰ Jis patikino kardinolą Richelieu, kad jeigu paleis prinčą, pelnys Radvilų giminės dėkingumą. Ledai pajudėjo, tik įsikišus karaliaus pasiuntiniui, Lietuvos referendoriui Kristupui Korvinui Gosievskiui. Jo pastangomis Jonas Kazimieras laisvę atgavo 1640 m. vasarį, kai ATR valdovas atsisakė Habsburgų paramos ir paskelbė, kad šalis bus neutrali Prancūzijos karuose.²¹

Kuriam laikui apsisotojės Paryžiuje, karalaitis susipažino su būsima broliene Liudvika Marija Gonzaga de Nevers (Vladislovas Vaza ją vedė 1646 m., kai Cecilija Renata dėl gimdymo komplikacijų mirė Vilniuje).

Sugrįžęs tėvynėje ilgai neužsibuvo. Regis, išvykimą paskubino tais pačiais metais karaliui gimęs sūnus Žygimantas Kazimieras, akivaizdžiai sumažinęs dėdės šansus užsidėti karūną. Taigi princas nusprendė tapti jėzuitu. Toks jo gestas neturėtų stebinti, kadangi nuo mažens buvo labai religingas. Beje, tapęs karaliumi, Jonas Kazimieras vien į Čenstakavą atliko mažiausiai devynias piligriminės keliones.²² Su vienuolyste susijusi istorija minima poeto Vespasiano Kochovskio knygoje „Kritinis laikotarpis“ (*Klimaktery*. 1683). Rašoma, kad Jonas Kazimieras, jaunystėje keliaudamas į Romą su karaliumi Vladislovu užsuko į Asyžių, kur gyveno pamaldus pranciškonų vienuolis, krikščionių mistikas Giuseppe da Copertino. Princas jo paklausė, kuo geriau tapti – jėzuitu ar kardinolu? Šis nesvarstęs atšovė – niekuo! Šventasis Tėvas irgi nepalaikė Jono Kazimiero troškimo būti vienuoliu, atsisakęs suteikti kardinolo laipsnį. Tad karalaitis, trumpai pabuvęs vienuolyne, paliko ordiną, tada tapo kardinolu. Atėjęs laikui grįžti į Respubliką, vėl užsuko pas tą patį Asyžiaus vienuolį sužinoti savo lemties: „*Ach! Būsitate karalius, bet ir jums nesėkmingam, ir pavaldiniams nelaimingiems įgrįs karaliavimas*“, – išpranašavo tas.²³ Ši pranašystė tapo XVIII a. freskos Šv. Jonų bažnyčioje Brno (Čekija) tema.

Realybėje viskas klostėsi paprasčiau. 1641 m. kovą princo užgaida tapti vienuoliu buvo slaptai perduota italų jėzuitų vizitatoriui Fabricijui Banfai.²⁴ Vladislovas Vaza apie tai sužinojo tik po pusmečio. Norėdamas tam sukliudyti, karalius kreipėsi į popiežių Urboną VIII, tačiau bergždžiai. 1643 m. gegužę Jonas Kazimieras slapta išvyko į Loretą, kur apsiliko novicijaus abitą. Tokią Europoje svarbią personą priimti į ordiną jėzuitams neabejotinai buvo garbė. Iš pradžių naujokas uoliai laikėsi regulos, tačiau tarp vienuolyno sienų praleidęs metus, staiga apsigalvojo. Meno istorikė Agnieszka Skrodzka įsitikinusi, kad taip nutiko dėl Vladislovo Vazos intensyvaus spaudimo popiežiui ir jėzuitų vyresnybei.²⁵ Netrukus karalaitis gavo kardinolo kepurę, bet popiežius Inocentas X atleido

jį iš ordino. 1646 m. grįžo į Varšuvą, dėvėdamas pasaulietiniais rūbais, o po metų atsižadėjo kardinolo titulo: „*Jo Eminencija negalėjo vienu metu naudoti kunigo ir karūnos regalijų savo herbe*.“²⁶ Beje, kardinolo Jono Kazimiero portretas prieš Antrąjį pasaulinį karą dar kabojo Romos Il Gesu bažnyčioje.

Broliška kova dėl karūnos

Vis dėlto likimas Jonui Kazimierui parengė staigmeną. Netikėtai nuo dizenterijos mirė septynmetis sūnėnas, o po metų (1648 m. gegužės 20 d.) Merkinėje ir pats karalius Vladislovas. Princui atsivėrė kelias į Respublikos sostą. Apie įbrolio mirtį sužinojęs Vienoje, kur ieškojo kandidatės į žmonas,²⁷ viską metęs išskubėjo namo. Karaliaus mirtis šoko regione nesukėlė, mat jis jau senokai skundėsi nusilpusia sveikata.²⁸ Aišku, nerimą kėlė faktas, kad Vaza nepaliko įpėdinio. Potencialiais kandidatais tapo du jaunesni velionio įbroliai – Jonas Kazimieras ir Vroclavo bei Plocko vyskupas Karolis Ferdinandas.

Tarpuvaldžio pradžioje sklandė gandai (kurstomi bajorų vaizduotės arba dvaro paskalų), esą merdėdamas karalius liepęs įpėdiniu išrinkti arba Karolį Ferdinandą, arba savo svainį Noiburgo kunigaikštį, arba kurį nors svetimšalį, tačiau įspėjęs dėl Jono Kazimiero.²⁹ Pretendentų sąrašas ilgėjo. Birželio 18 d. kazokų vadas Bogdanas Chmelnickis Rusijos carui Aleksejui Michailovičiui rašė, esą kazokai trokšta jį regėti lenkų soste.³⁰ Sievsko vaivada tvirtino: „*Bajorai ir miestiečiai Seveže, Naugarduke, Kijeve [...] nori Lenkijos–Rusijos sąjungos*.“³¹ Brandenburgo įgaliotinis siūlė kandidatuoti elektoriui Frydrichui Vilhelmui, tikindamas, kad yra šansų laimėti. ATR bajorai dar nebuvo rimtai apsisprendę.

Respublikos žlugimo pradžia tapo Ukrainos kazokų sukilimas. Nuo tada regresas sistemiškai užvaldė visas socialines, politines krašto sritis. „*Po auksinės ramybės, po laisvų metų sekė audringas laikotarpis [lot. tempestas] ir siaubingas karo žaibas [bellorum fulmina]*“,³² – iš stovyklos ant Dniepro kranto 1648 m. gegužės 17 d. Karūnos didysis etmonas Mikalojus Potockis rašė Gniezno arkivyskupui Maciejui Lubienskiui. Karvedys taikliai įvertino situaciją, susiklosčiusią, kai

kazokų armija sutriuškino Respublikos dalinius prie Geltonųjų vandenų. Tuo metu Lovičiuje *interrex* Lubienskis (laikinais perėmęs valstybės vairą) paskelbė universalą, kad liepos 14 d. šaukiamas konvokacinis seimas. Beje, dėl *primo interrex* senyvo amžiaus valdžia *de facto* atiteko Karūnos didžiajam kancleriui Jurgiui Osolinskiui. Pasak istoriko Adamo Kersteno, „*šis universalas, nors rėmėsi ankstesnio universalu, paskelbto 1632 m. bekaralmečiu, tezėmis, aiškiai pabrėžė, kokią grėsmę kelia sukilimas Ukrainoje.*“³³ Maža to, po dešimties dienų įvyko Korsuno mūšis, kai į kazokų nelaisvę pateko abu Karūnos etmonai – Mikalojus Potockis ir Marcinas Kalinovskis. „*Sunku apsaugoti, – memuaruose rašė Belzo vaivada Mikalojus Jemiolovskis, – kokia didžiulė baimė ir nerimas užvaldė visą Lenkiją.*“³⁴ Chmelnickio pergalė buvo signalas sukilti visai Ukrainai. Lietuva suprato, kad sukilimas – ne tik Karūnos problema, jis gali išplisti į rytines jos žemes, todėl didysis etmonas Jonušas Radvila nedelsdamas organizavo gynybą ir sustabdė įsiveržusius kazokus.

Birželio 9 d. Lubienskis sušaukė Varšuvos suvažiavimą, kuris nusprendė, kad vienintelis būdas išgelbėti tėvynę – kuo greičiau išsirinkti valdovą. Kandidatais į sostą oficialiai pristatyti abu princai. Užsienio diplomatiškai suskubo spėlioti rezultatus. Brandenburgo agentas Peteris Bergmanas elektoriui rašė: „*Daroma prielaida, kad daugiausia balsų gaus karalaitis Jonas Kazimieras, regis, jį palaikys Prancūzija.*“³⁵ Tačiau pažvelkime atidžiau į jo varžovą! Karolio Ferdinando gyvenimą nuo mažens kontroliavo tėvas, šešiametį sūnų paskyręs koadjutorium, o sukakus dvylikai – Vroclavo vyskupu. „*Tiek išvaizda, tiek būdu nebuvo itin malonus, – rašė Visconti’s. – Tamsaus veido, aukšto ūgio, supykęs toks impulsyvus, kad ne kartą mėgino smogti artimiausiam tarnui.*“³⁶ Nepaisant to, puikiai tvarkė finansus, buvo taupus, pats vedė registrą. O apie Joną Kazimierą Venecijos pasiuntinys Janas Tjepolo užsiminė: „*Išlaidus, po tėvo mirties viską prarado Prancūzijoje ir Vokietijoje; lenkai jo nemylė.*“³⁷ Taigi bajorai, išvarginti Vladislavo ir Jono Kazimiero ekstravagancijos, su lūkesčiu žvelgė į Karolį Ferdinandą, įsivaizduodami, kad šiam tauriam žmogui karūna nebus prioritetas. Tačiau klydo – Vroclavo vyskupas, kad ir koks buvo šykštus, kovodamas dėl sosto negailėjo lėšų. Albertas Stanislovas

Radvila delikačiai apibūdino brolius: „*Abu karalaičiai turėjo savų dorybių ir ydų.*“³⁸

Kova dėl karūnos buvo įtempta. Jonas Kazimieras, žinodamas, kad Habsburgai ir popiežius palaikys brolių, kreipėsi užtarimo į Prancūziją, žadėdamas vesti velionio monarcho našlę. Po vyro mirties Liudvika Marija sunkiai susirgo, tačiau karalaitis Prancūzijos ministrą pirmininką kardinolą Jules’į Mazarinį nuramino: „*Jei ši mirs, vesiu kitą prancūzų princesę.*“³⁹ Be to, užsitikrino Švedijos paramą – tvirto Habsburgų atstovo Respublikos soste švedai nenorėjo. Tiesa, prancūzams tada labiau rūpėjo Vestfalijos taika, be to, juos saistė sąjunga su Švedija, tad kištis į ATR reikalus negalėjo, pirmiau nepasitarę su Stokholmu.

Karolį Ferdinandą palaikė didžioji dvasininkijos ir bajorijos dalis. Tai matydamas Osolinskis nutarė remtis kitatikiais, tikindamas, kad religinės laisvės jie sulauks, tik valdant Jonui Kazimierui. Pamario vaivada Gerardas Denhofas evangelikų vardu net kreipėsi paramos į Brandenburgo elektorių, įtakingą Respublikos vasalą.⁴⁰ Kitu žingsniu reikėjo užsitikrinti iškilų senatorių balsus, todėl kandidatai išsiuntė delegacijas. Iš pradžių šie laikėsi neutraliai. Vienintelis Gniezno arkivyskupas palaikė (tiesa, vėliau apsigalvojo) Joną Kazimierą, įkalbinėdamas Karolį, kad pasitrauktų iš varžybų. Aktualizuotos ir vidaus problemos. Jonas Kazimieras žadėjo surinkti 3 tūkst. karių, kuriuos ves prieš kazokus. Savo ruožtu Karolis suteikė Respublikai reikšmingą paskolą bei asmeninėmis lėšomis išsiuntė į Barą 200 dragūnų, 400 pėstininkų.⁴¹

Per visą rinkimų laikotarpį jėgų pusiausvyra buvo apylygė, todėl konvokacinio seimo posėdžiai virto aštrios polemikos arena tarp dviejų priešiškų stovyklų. „Nuosai kiekieji“ (palaikė Joną Kazimierą), vadovaujami Osolinskio ir Braclavo vaivados Adomo Kisieliaus, siūlė nuolaidžiauti kazokams, o „karingieji“ (palaikė Karolį Ferdinandą), vadovaujami Rusios vaivados Jeremijaus Višnioveckio ir Karūnos didžiojo vėliavininko Aleksandro Koniecpolskio, ragino maištą numalšinti jėga. Galop konvokacinis seimas nutarė derėtis su Chmelnickiu, kad išardytų totorių-kazokų sąjungą. Net vykstant posėdžiams, broliai ieškojo sąjungininkų. Jono Kazimiero šalininkais tapo Krokuvos vyskupas Piotras Gembickis, Žemaitijos vyskupas Jurgis Tiškevičius bei karalienė. O varžovą palaikė Chod-

kevičių ir Sapiegų giminės (vėliau apsigalvojusios).⁴² Liepos pabaigoje sėkmė šypsojosi Karoliui Ferdinandui, tačiau rugpjūčio pradžioje pasirodė naujas kandidatas – Transilvanijos kunigaikštis Jurgis Rakočis, kurį rėmė Lietuvos lauko etmonas Jonušas Radvila, siekęs į ATR sostą atvesti kalviną. Anot istoriko Ludwiko Kubalos, „*jo kandidatūra rėmėsi kalvinistais, arionais, dizunitais, Kuršo hercogyste, [...] Turkija, Valakijos gaspadorium, o labiausiai Chmelnickiu.*“⁴³ Vengras žadėjo, jei bus išrinktas, skirti Respublikai 30 tūkst. karių. Jo kandidatūra, išskyrus Ukrainos bajorus, visuomenės palaikymo nesulaukė.

Detaliau nesigilinant į rinkimų užkulius, matyti, kad elekcinio seimo išvakarėse Jonas Kazimieras ne tik neturėjo tvirtų sąjungininkų, bet ir prarado viltį laimėti. Anot Brandenburgo diplomato Johanno von Hoverbecko, karalaitis sakęs, kad „*mieliau matytų karūnuotą elektorių Frydrichą Vilhelmą ar Transilvanijos kunigaikštį negu savo brolių ar svainį.*“⁴⁴ Jis buvo pasiryžęs sukelti net pilietinį karą. Spalio 6 d. prasidėjusį elekcinį seimą netikėtai nustelbė rugsėjo 23 d. tragedija – Piliavcų mūšis laikytas ATR „šlykščia gėda“, nes bajorai, susidūrę su priešu, taip išsigando, kad daugelis sulindo į kanapas.⁴⁵ Taigi totorių–kazokų armijai neliko paskutinės kliūties veržtis į etnines lenkų žemes. Ironiška, tačiau 1648 m. elekcinis seimas vaizdžiai iliustravo valstybės silpnėjimą. Nors magnatų interesus gynė ginkluoti daliniai, Respublika stokojo pajėgų kovai su kazokais. Karių algoms trūko pinigų, tačiau didikai buvo gausiai papirkinėjami. Tad bajorus užvaldė panika, o karalienė Liudvika Marija nusprendė persikelti į Torunę. Prancūzų pasiuntinys Ludvikas d'Arpajonas rašė: „*Respublikos padėtis beviltiška. Totoriai netrukus stovės Varšuvoje.*“⁴⁶ Piliavcų katastrofa virto folkloro elementu, pavyzdžiui, sukurta „Graudi giesmė apie armijos išsiskirstymą Piliavcuose“.⁴⁷

Pralaimėjimas sudavė pirmąją smūgį Karoliui Ferdinandui: „*Respublikai reikėjo karaliaus kario, tokio kaip Steponas Batoras ar bent Vladislovas Vaza.*“⁴⁸ Be to, ieškoti pagalbos privertė užsienyje, o čia ranką ištiesė prancūzai. Nors pirmosiomis elekcinio seimo sesijos savaitėmis persvarą turėjo Karolio Ferdinando rėmėjai, tačiau pasinaudoti savo pranašumu jie neįstengė. Be to, mirė Transilvanijos kunigaikštis. Žinia apie Rakočio mirtį ženkliai

nusvėrė rinkimų svarstyklės Jono Kazimiero naudai – be maž visi vengro šalininkai, daugiausia kitatikiai, perbėgo jo pusėn, baimindamiesi Karolio Ferdinando aplinkos jėzuitų. Galop vienas po kito Jonui Kazimierui prisiekė aukščiausi magnatai. Lietuvos atstovai pareiškė, kad jei Karūnos deputatai vieningai neapsispręs, šie didžiuoju kunigaikščiu išsirinks Joną Kazimierą.⁴⁹ Net matydamas tokią aiškią persvarą, Karolis Ferdinandas neatsisakė kovos, nors tą padaryti ragino pati karalienė.

Tašką padėjo Chmelnickis, pagrasinęs žygiuoti į Varšuvą, jei nebus išrinktas Jonas Kazimieras. Kodėl kazokų etmonas sumanė remti šį kandidatą? Matyt, suprato, kad Karolio Ferdinando pergalė reikštų karą su Respublika. O jo konkurentas stengsis sustiprinti karališką valdžią, išlaikys senas ir suteiks naujas privilegijas, užmezgdamas glaudesnius ryšius su kazokija.⁵⁰

Lapkričio 11 d. Karolis asmeniškai susitiko su broliu, susitaikė, lapkričio 14 d. atsižadėjo tolesnių varžybų. Lapkričio 20 d. Jonas Kazimieras buvo išrinktas monarchu. Prancūzų poetas François le Métel de Boisrobert'as, kalbėdamas apie Respublikos tarpuvaldį, pasišaipė: „*Karalaitis Kazimieras – karalius? Nesuprantama, kaip lenkai pasodino į sostą šį kvailį su vienuolio gobtuvu.*“⁵¹

Narsa ir kvailumas

Jonas Kazimieras, 1649 m. sausio 17 d. karūnuotas Vavelio katedroje, gegužę vedė Liudviką Mariją, nors bajorai nuoširdžiai jos neketė. Tai buvo nepriklausoma, stipri asmenybė, šioje Europos dalyje besirūpinanti Prancūzijos dvaro interesais. Beje, 1661 m. ji įkūrė pirmąjį ATR laikraštį *Merkuriusz Polski Ordynaryjny* ir literatūrinį saloną. Respublikos sostą Jonas Kazimieras užėmė, būdamas trisdešimt devynerių metų, niekas iš Vazų ATR skeptro negavo tokia brandžiame amžiuje.⁵² Vis dėlto branda nežengė koja kojoni su išmintim. Istoriografai pabrėžia, kad karalius neturėjo politinio talento, be to, labiausiai bijojo ne kaimyninių šalių agresijos, o netekti sosto dėl sąmokslų. Jau karūnaciniame seime įsiplieskė ginčas su pavaldiniais. Pasak istoriko Tadeuszo Wasilewskio, „*valdovas erzino bajorų visuomenę beveik kiekvienu savo judesiu ir neturėjo autoriteto.*“⁵³

Valdymo pradžioje monarchas toliau malšino sukilimą Ukrainoje. Nedaug trūko, kad 1649 m. vasarą jo vadovaujamas pagalbos žygis į Zbaražo tvirtovę, apgultą kazokų ir Krymo totorių, būtų paskutinis Jono Kazimiero Vazos gyvenime. Nutraukti apgulties nepavyko, karalius su karvedžiais ties Zborivo miestu patys buvo apsupti priešo. Juos išgelbėjo Krymo chano Islamo III Girėjaus godumas. ATR sutiko totoriams sumokėti 200 tūkst. talerių išpirką⁵⁴ bei kasmet teikti „dovanas“. Chanas nenorėjo, kad Respublika būtų visiškai sutriuškinta, nes tada sustiprėtų kazokai. Nusiplauti gėdą pavyko tik po dvejų metų, kai 1651 m. birželio 28–30 d. įvyko Berestečko mūšis, tituluojamas „*antruoju Žalgiriu*“. Jonas Kazimieras jam „vadovavo patarimais bei ranka“,⁵⁵ t. y. ne tik vakarietišku metodu braižė kautynių schemas, bet ir efektyviai pritaikė šachmatų lentos taktiką (pėstininkų dalinius išdėstė pramaišiu su kavalerija). Žinoma, pergalė nuo kritikos neapsaugojo, nes sukilimas nebuvo radikaliai numalšintas. Ypač daug priekaištų turėjo Karūnos pakancleris Jeronimas Radziejovskis, kuris, kerštaudamas dėl karaliaus romano su jo žmona karinės kampanijos metu, subūrė nepatenkintus bajorus. Maištas tąkart neįsiplieskė, bet nemažai bajorų, įkalbėtų pakanclerio, pasitraukė iš stovyklos, sukliudydami tęsti žygį į Ukrainos gilumą.⁵⁶ Tai lėmė, kad kitais metais įvyko Batocho skerdynės – kazokai nužudė Karūnos lauko etmoną Marciną Kalinovskį, išskerdė ATR karinį elitą.⁵⁷ Chmelnickio planui susitarti su Respublika žlugus, etmonas suskubo ieškoti sąjungininko. Juo tapo Rusijos caras, kurio globai kazokai pasidavė po Perejeslavlio sutarties (1654).

Radziejovskio ir Jono Kazimiero nesantaika virto ilgalaikiu politiniu skandalu. Karalius norėjo bajorams parodyti, kad nesileis šantažuojamas. Tad pakanclerio šalininkas Seradzo kardininkas Stefanas Zamoiskis seime emocionaliai rėžė: „*Pas mus valdo įstatymai, ne karalius*“ (*U nas lex regnat, non rex*).⁵⁸ Šią frazę Jonas Kazimieras iš klausė sukandęs dantis, bet jį apskriejo Europą. Išvytas iš šalies, Radziejovskis perėjo tarnauti Švedijos karaliui, pakurstydamas jį užpulti Respubliką.⁵⁹ Užgulę rūpesčiai atitraukė Joną Kazimierą nuo 1652 m. seimo darbo. Nesutarę opiais klausimais, deputatai kovo 9 d. nusprendė sesiją atidėti. Tačiau Upytės pasiuntinys Vladislovas

Sicinskis, šuktelėjęs „*neleidžiu pratęsti*“, išėjo. Kitą dieną jo niekur neradus, audringą seimo darbą teko nutraukti, atsivėrė durys *liberum veto* demonui. Kas įkvėpė Sicinskį, nėra žinoma. Galbūt vykdė Jonušo Radvilos paliepimą, nors rūmai kaltino Radziejovskį (dabar ši versija atmetama).⁶⁰

Tuo pat metu regione brendo dar didesnis konfliktas. Respublikos ir Švedijos santykiai buvo pakankami artimi, kad tarp jų prasidėtų lenktynės. Deja, augančio pavojaus Jonas Kazimieras nepaisė ir tyčia ardė abiejų šalių derybas, vykusias Liubeke 1651–1653 m., aiškiai demonstruodamas panieką, nors Švedija po Trisdešimties metų karo išaugo į regiono galybę, tad provokuoti ją atrodė absurdiška. Priešingai, reikėjo dėti pastangas, kad savo jėgą skandinavai nukreiptų prieš Maskvą. Švedijos karalienė Kristina suvokė, kad ATR soste sėdintis pusbrolis susitarti nelinkęs. „*Tokį Jono Kazimiero elgesį lėmė faktas, kad Švediją valdo moteris, taigi ji nekels rūpesčių*“,⁶¹ todėl savo pasiuntiniams karalius draudė priimti bet kokius sprendimus. Tačiau 1654 m. padėtis pasikeitė – karalienė atsisakė sosto, kurį užėmė Karolis X Gustavas. Beje, Jonas Kazimieras pareiškė protestą dėl jo karūnavimo. Nors tai buvo bereikšmis gestas, tačiau įžeidė Švedijos valdovo ambicijas, o jis kaip tik svarstė, ką pasirinkti būsimo karo taikiniu. Maža to, Jonas Kazimieras nuolat erzino giminaičius, oficialiai naudodamas karališkuosius Švedijos titulus arba už jų atsisakymą reikalaudamas kompensacijos, nors atsisakyti pretenzijų į užjūrio sostą buvo viena iš sąlygų, kad galėtų tapti ATR valdovu. Toks užsispyrimas stebino, nes Respubliką su Švedija siejo ne stabili taikos sutartis, o tik sudarytos eilinės paliaubos. „*Atrodo, visi be išimties Vazos buvo godūs, bet kai kurie nepasižymėjo ir protu*“.⁶²

Vis dėlto Respublika turėjo šansą „tvano“ išvengti. Invazija tikriausiai nebūtų prasidėjusi, jei 1655 m. vasario pabaigoje į Stokholmą atvykęs ATR pasiuntinys Sandomiro stalininkas Andrius Morštynas būtų sutikęs su reikalavimais, kad Jonas Kazimieras atsisakytų Švedijos sosto, atiduotų Livonijos kunigaikštystę ir Mėmelį su Pilava (Prūsijos kunigaikštystė) mainais į tinkamą kompensaciją elektoriui. Tačiau misija patyrė fiasko. „*Tiek Morštyno rangas, tiek kvalifikacija neatitiko situacijos*

*rimtumo, kėlė abejonių net lenkų senatoriams.*⁶³ Be to, karalius pasiuntinį išsiuntė nenoriai, spaudžiamas lietuvių. Apskritai dauguma senatorių, kad ir kokie buvo politiniai jų įsitikinimai, siekė derėtis su švedais. Nujautė, kad Švedijos ataka Respublikai reikš katastrofą, todėl nuolaidos, net ir teritorinės, laikytos būtinomis, jei nenorima kovoti trim frontais (vyko karas su Maskva). Deja, karalius liko nepalaužiamas. Atrodo, Jonas Kazimieras darė viską, kad susilpnintų savo autoritetą. 1655 m. pavasarį valdovas, apimtas beribio pasitikėjimo, teigė: „*Švedas ne toks baisus, kaip bailiai piešia.*“⁶⁴ Karo išvakarėse šie žodžiai skambėjo populistiškai.

Gėdinga katastrofa

Kazokams prisiekus ištikimybę carui, ATR įsivėlė į pražūtingą karą su Rusija (1654–1667), nors jam buvo visiškai nepasirengusi – kariuomenė maža, išdas pustuštis, didikai susivaidiję. Respublikos seime virė debatai, kam įteikti laisvas etmonų buožes. Karalius susilaukė nuo dalybų, nes norėjo kuo ilgiau savo rankose išlaikyti karinę valdžią. Tad prabilta apie jo nuvertimą nuo sosto. Jonušas Radvila oficialiai pakvietė Transilvanijos kunigaikštį Jurgį II Rakočį tapti ATR valdovu.⁶⁵ Sumanymas nepavyko, tačiau, nepraėjus nė metams, seimo rietenos vėl sukėlė krizę. 1655 m. vasarį Poznanės vaivada Kristupas Opalinskis paprašė Brandenburgo elektoriaus, kad apsaugotų Didžiąją Lenkiją ir stotų Respublikos pusėn prieš švedus. Kitaip tariant, suvokė, kad galima ir pakenkti monarchui, ir tarnauti tėvynei. Nors elektorius seniai troško ATR žemių, priimti tokio sprendimo nesiryžo. Savo ruožtu Vaza apribojo Radvilų galias. Lietuvos lauko etmonu paskyrė savo šalininką Vincentą Gosievskį, „*kuris buvo panašėnis į ispaną ar į velnią, negu į lietuvį. Puikus karys, dar geresnis politikas, eruditas ir nepaprastai klatinga asmenybė.*“⁶⁶ Būdamas lojalus karaliui, didikas turėjo suardyti Lietuvos didžiojo etmono Radvilos planus, net jeigu jie naudingi valstybei. Taigi nesantaika tarp institucijų palaipsniui griovė parlamentarizmą. Pawełas Jasienica rašo: „*Prieš prasidedant karui, mūsų senatoriai suvokė, kad švedai kliausis ne tiek savo ginklais, kiek Abiejų Tautų Respublikos neapykanta Jonui Kazimierui.*“⁶⁷

Itin neapgalvotas sprendimas buvo Didžiosios Lenkijos pajėgas 1655 m. birželio 7 d. perkelti į Ukrainos frontą, nes žinios iš Stokholmo jau kėlė nerimą. Bet Jonas Kazimieras labiau negu prastėjančia valstybės būkle tada domėjosi žmonos freilina Ana Schoenfeld (jų romanus užsimezgė 1654 m. ir toliau plėtojosi Silezijoje, kur valdovas slėpėsi nuo švedų).⁶⁸ Vis dėlto kapituliacija prie Ujscės ir vėlesni bandymai nesėkmingai sustabdyti Švedijos pajėgas valdovui atvėrė akis. Karolio Gustavo armija Respubliką puolė iš dviejų pusių – Didžiosios Lenkijos ir Kuršo. Negana to, rusų kariuomenė rugpjūčio 8 d. okupavo Vilnių. Nedidelis Radvilos pulkas, sudeginęs Žaliąjį tiltą, pasitraukė Kėdainių link. Įžengę priešai sostinėje plėšikavo, 17 dienų siautėjo gaisras. Nuniokoto miesto vaizdas sukrėtė atvykusį carą, jis įsakė nedelsiant palaidoti lavonus, pūvančius gatvėse. Netrukus užimtas Kaunas, Gardinas. Niūrią atmosferą aprašė karaliaus sekretorius Steponas Medekša: „*Užėjome [Kaune] į parapijos ir moterų vienuolyno bažnyčias, [...] viduje altoriai išvartyti, vietomis apdeginti, knygos suplėšytos, numirėliai iš karstų išmėtyti.*“⁶⁹

Nesulaukę rimto pasipriešinimo, švedai beregint okupavo bemaž visą Karūną ir nemažą Lietuvos dalį. Jonas Kazimieras su dvaru spalio 17 d. pabėgo į Habsburgų valdomą Sileziją (Gloguveką). Tą pačią dieną kapituliavo Krokuva. Tiesa, Karūnos lauko etmonas Stefanus Čarneckis nesijautė nugalėtas, nes karininkams leista saugiai pasitraukti iš miesto. Karolis Gustavas narsiam savo priešui net padovanojo žirgą.⁷⁰ Su Krokuvos gyventojais irgi elgtasi palyginti švelniai. Užkariautojas norėjo pasirodyti ne tik stiprus, bet ir kilniaširdis valdovas. Švedų armija įžengė į miestą naktį, be iškilmių. Vavelio pilyje karaliaus gidu tapo Krokuvos kanauninkas, biografas Simonas Starovolskis. Vedžiodamas po rūmų katedrą, stabtelėjęs prie Vladislavo Lokietkos antkapio, užsiminė, kad šis net tris kartus grįžo į karalystę. Karolis Gustavas atkirto: „*Jonas Kazimieras, kartą ištremtas, atgauti prarastos karalystės daugiau nebegalės.*“ Kanauninkas sudvejojo: „*Kas žino? Nes ir Dievas galingas, ir likimas permainingas.*“⁷¹ Švedo reakcija nežinoma, tačiau Krokuva jo keršto neišvengė. Pasak šaltinių, karališkieji kapai, rūmų menės buvo apiplėštos, bažnyčioms uždėta didžiulė kontribucija. Visas švedų grobis Krokuvoje siekė 600 tūkstančių zlotų. Praė-

jus kelioms dienos po senosios sostinės žlugimo, didžiūma Karūnos vaivadijų prisiekė Švedijos karaliui.⁷² Taip elgtis skatino tiek ATR valdovo panieka valstybės interesams, tiek magnatų asmeniškumai.

Lietuviai, netikėdami, kad seksis kovoti su Maskva, irgi ketino pasiduoti Karoliui Gustavui. Pamaldus kalvinistas Radvila nekentė švedų liuteronų, bet nusileido, trokšdamas apsaugoti tėvynę. Maskvenų barbarizmas, ypač rugsėjo 11 d. Zapyškyje, grėsė lietuviams fiziniu susidorojimu.⁷³ Švedai tokiu elgesiu dar negarsėjo. Išmušė valanda išbandyti Liublino uniją. Po ilgų derybų⁷⁴ su Švedijos maršalu Magnusu de la Gardie, spalio 20 d. Radvila pasirašė Kėdainių uniją – nustatyta, kad Karolis Gustavas taps didžiuoju kunigaikščiu, šalį valdys jo vietininkas. Žadėta palikti senąją tvarką, nevaržyti religinės ir luominės laisvės.⁷⁵ Tai rodo, kad Liublino unija Lietuvos visuomenės dar nebuvo smarkiai paveikusi. Tačiau vietininku tapo ne Radvila, o Estijos gubernatorius Bengtas Skytte. Maža to, užimtame krašte švedai įvedė savo tvarką, naudojosi ištekliais, nevengė agresijos, pavyzdžiui, jei pasipriešindavo miestas, sudegindavo aplinkinius kaimus, negailestingai žudė belaisvius ir kt. Jonas Kazimieras mėgino susigrąžinti atskilusią Lietuvą, atsijuosdamas Gosievskio kariauną.⁷⁶

Radvila, nusivylęs švedais, kaltinamas išdavyste, pasitraukė į Tikocino pilį, ten ir mirė. Šiandien lenkų istoriografija jį laiko išdaviku, tačiau tokį įvaizdį XIX a. sukūrė lenkų rašytojas Henrykas Sienkiewiczus romane „Tvanas“ (*Potop*, 1884–1886). Siekdamas intriguojančio siužeto, iškraipė istorinius faktus. Trilogija parašyta, norint paguosti lenkų širdis, kenčiančias po skaudžių padalijimų. Nenuostabu, kad autorius išvalė literatūrinį prieangį nuo faktų, neatitinkančių jo vizijos. Antai Kėdainių sutartį tyčia perkėlė į rugpjūčio mėnesį, kai buvo sudarytas Josvainių aktas. Taigi Radvila paverstas išdaviku, atsakingu už visas negandas. Tokios rašytojo manipuliacijos užbūrė net kelias lenkų kartas, jų sąmonę ir vaizduotę.⁷⁷

Radvila nebuvo išdavikas, tiesiog tikėjosi šalį, virtusią Švedijos protektoratu, valdyti kaip „nekarūnuotas LDK valdovas“. Bajorų atsitraukimas, nors atrodė ciniškas, buvo racionalus, nes jie suvokė, kad neįmanoma kariauti keliais frontais vienu metu. Be to, pasiduodant galinges-

niam vietinio karaliaus giminaičiui, tikėtasi sutramdyti kitus priešus. Istorikės Urszulos Augustyniak teigimu, „*magnatų veiksmai, prašant svetimų šalių (Opalinskis kreipėsi į Brandenburką, Radvila – į Švediją) apsaugos, kaip ir paniška karaliaus dvaro reakcija į švedų invaziją, liudija, kad niekas netikėjo galimybe išlaikyti Respubliką ligtoline forma.*“⁷⁸

Kai įvykių Karūnoje ir Lietuvoje aidas pasiekė Gloguveką, Jono Kazimiero aplinka tai vertino skirtingai – vieni laikė ženklų imtis energingų veiksmų, kiti nusprendė likti stebėtojais. Būtent tada sužibėjo Liudvika Marija, tremtyje perėmusi politinį vairą iš dvejojančio sutuoktinio. Karalienė susisiekė su ištikimais magnatais, su miestais ir partizanų būriais. Apginklavo kariuomenės dalinius, liepusi, kad specialiai įkurta kalykla papuošalus perlydytų į monetas.⁷⁹ Tuomet išleistos pirmosios timpos (mažavertės monetos), vėliau atsirado net populiarius posakis: „*Geras pokštas pinigų vertas*“ (*dobry żart tynfa wart*). Liudvikos Marijos autoritetas tarp bajorų išaugo. Ji atkakliai ieškojo sąjungininkų, neniekindama turkų, olandų, net rusų pagalbos. Istorikas Edvardas Rudzkiš rašo: „*Stiprus jos charakteris, sumanumas ir talentas palaikė tiek sutuoktinio dvasią, tiek išsklaidė daugybės senatorių nusivylimą. Lenkijos istorijoje dar niekada nė viena monarcho žmona neatliko tokios svarbios funkcijos, nesiryžo savarankiškai priiminėti įstatymų.*“⁸⁰ Bet Joną Kazimierą grąžinti į tėvynę apsiėmė Karūnos lauko etmonas Jurgis Sebastianas Lubomirskis. Vis dėlto karalius, nepaisydamas nei karinio ATR persilaužimo ties Jasna Gora, nei lapkričio 20 d. paskelbto Opolės universalos, kuriuo pats valdovas šaukė tautą sukilti prieš švedus, teikėsi palikti Sileziją tik po mėnesio.

Norėdamas padėkoti už laimingą įvykių posūkį bei nuteikti visuomenę kovai, Lvovo katedroje priešais Maloningosios Dievo Motinos atvaizdą Jonas Kazimieras 1656 m. balandžio 1 d. davė įžadą, kad patikės Respubliką Dievo Motinos globai, pagerins valstiečių ir miestiečių padėtį, kai tik šalis atsikratys okupantų. Šią religinę mistifikaciją inicijavo Liudvika Marija, imdama pavyzdžiu Prancūzijos karaliaus Liudviko XIII identišką 1638 m. įžadą.⁸¹ Vis dėlto Jonas Kazimieras neturėjo realios galios palengvinti žemesniųjų luomų būklę, nes tam priešinosi

bajorai. Esminis dėmesys sutelktas į tikėjimo ideologiją bei augantį katalikų fanatizmą. Karalius tautos vardu meldė Dievo Motinos, kad padėtų kovoti „su Šv. Romos bažnyčios priešais.“⁸² Taigi konfliktui suteiktas religinis atspalvis. Užmiršta vienintelė smulkmena – Respublikoje gyveno ne vien katalikai. Jasienica konstatavo: „Romos religiją imta tapatinti su lietuvių ir lenkų tautomis, tai buvo senosios valstybės dekalogo, skelbusio lygias tikėjimo privilegijas, laidotuvės.“⁸³

Jausdami grėsmę, kitatikiai suskubo šlietis prie švedų stovyklos. Praėjus vos trim savaitėms po įžado Lvo-ve, partizanai užėmė Lešną, kitatikų bastioną, prasidėjo kruvinos skerdynės – fanatikai be gailesčio žudė liuteronus ir žydus, „o kai šių pritrūko, gaudė bajorų žmonas ir dukras.“⁸⁴ Suirutės epicentre atsidūręs žymus čekų mąstytojas, šiuolaikinės pedagogikos kūrėjas Janas Amosas Komenskis,⁸⁵ kuris čia persikėlė dėl persekiojimų Čekijoje ir daugiau kaip du dešimtmečius džiaugėsi religine laisve, buvo priverstas išvykti į Amsterdamą. Su žudynėmis Lešne gali konkuruoti nebent skerdynės Veliunyje – išliupsnojus valstiečių sukilimui, ten buvo išžudyti visi kitatikiai, net moterys ir vaikai. Po penkių dienų žvėriško siautėjimo, kaip rašo švedų istorikas Peteris Englundas, „gatvėse mėtėsi nuogi palaikai, apgraužti kiaulių.“⁸⁶ Kita-me mieste išsigelbėjusioms moterims buvo nupjaustytos ausys kaip prostitutėms. „Tvano“ periodu iš 200 protestantų bendruomenių, buvusių šalies pietuose, liko vos 25, sudeginta apie 500 bažnyčių. Didžioji Lenkija per trumpą laiką virto griuvėsiais.

Karinė situacija netrukus pasikeitė. Didysis etmonas Povilas Sapiega pietvakarinėje Lietuvos dalyje telkė pajėgas gelbėti Respublikai, o Lenkijoje priešintis švedams pradėjo partizanai. Be to, atvira kova virto nesutarimais tarp Rusijos ir Švedijos. Prie to prisidėjo Gosievskis, i-tingęs Maskvą, kad bendradarbiautų su ATR, pasitelkdamas net apgaulingą dokumentą, esą Karolis Gustavas ruošiasi pulti carą.⁸⁷ 1656 m. rugpjūčio 12 d. paskelbtos Rusijos ir Lietuvos paliaubos, o kitų metų vasarą Sapiegai pavyko nuvesti lietuvių pajėgas iki Varšuvos. Po ilgų dvejonių Viena irgi nusprendė padėti Respublikai. Kita vertus, Radnote (dab. Iernutas, Rumunija) tų pačių metų gruodžio 6 d. Švedija, Transilvanija, Brandenburgas, ka-

zokai ir Radvilos sudarė koaliciją, ketindami padalyti Respubliką (aktą pasirašė tik Švedija ir Transilvanija). Šie planai žlugo, kilus Danijos–Švedijos karui ir dėl Jurgio II Rakočio pralaimėjimo. Jonas Kazimieras 1656–1657 m. vis dėlto įrodė savo karinę jėgą per Varšuvos, Krokuvos ir Torunės apgultis. Ypač skaudus buvo lietuvių ir lenkų atsitraukimas prie Varšuvos (1656 m. liepos 28–30 d.), nes švedų ir Brandenburgo pulkai, užėmę ATR sostinę, ėmė ją niokoti. Karališkoji pilis bemaž sunaikinta. Švedai, anot istorikės Marios Romanowskos-Zadrožnos, išvežė prabangius baldus, indus, meno kolekcijas, nuskuto net paausutas juostas, puošusias rūmų interjerą, pavogė freilinių sukneles, išėmė langus, duris su staktom, grindis, laiptus, židinius, nuplėšė apmušalus.⁸⁸ Krokuvoje iš karaliaus Vladislovo karsto išlupo sidabrinės vinis, pavogė šv. Stanislovo karstą, iš Gniezno išvežė Žygimanto Vazos funduotą šv. Voicecho sarkofagą,⁸⁹ Lovičiuje išlupo vargonų vamzdžius. Lietuvos ir Lenkijos valstybės, vienuo-lynų archyvai, kilmingų šeimų bibliotekos buvo išvežtos į Stokholmą, dalį tų vertybių pavyko susigrąžinti beveik po šimtmečio.⁹⁰

Nors pergalių daugėjo, viską aptemdė Bydgoščiaus sutartis, 1657 m. lapkričio 5 d. pasirašyta tarp Respublikos ir Brandenburgo, atleidusi elektorių nuo feodalinės priklausomybės ATR. Nesėkme baigėsi didysis politinis projektas įkurti Trijų Tautų Respubliką (*Rzeczpospolita Trojga Narodów*).⁹¹ Remiantis Hadziačo unija (1658), sudaryta po Chmelnickio mirties, Lietuvos, Lenkijos ir Rusios teisės turėjo būti sulygintos. Tai nevirto realybe dėl politinio kazokų susiskaldymo – Ukraina buvo pada-lyta į dešniakrantę (Respublikos valdos) ir kairiakrantę (okupuota Rusijos). „Tvano“ laikotarpiu Jonas Kazimieras iš Karūnos, beje, išvarė didžiumą žydų.⁹² Olivoje 1660 m. gegužės 3 d. ATR pasirašė taiką su švedais be teritorinių pakeitimų, o Vaza atsisakė pretenzijų į Švedijos sostą.

Karai žymėjo Švedijos imperijos (*stormakstid*) pradžią ir ATR galios saulėlydį.⁹³ ATR prarado beveik 40 proc. gyventojų, per šį konfliktą patirtas didžiulis demografinis, kultūrinis ir politinis nuostolis. Grūdų eksportas, kuriuo rėmėsi šalies ekonomika, sumažėjo 60 proc.,⁹⁴ nes atsirado naujas stiprus konkurentas – Rusija, prekes tiekusi vakariečiams patrauklesnėmis kainomis. Įžengusi į

europietiškas rinkas, Maskvai stengėsi pašalinti Švediją iš rytinio Baltijos jūros kranto ir perkelti sienas į Vakarų.⁹⁵ Būtent XVII a. viduryje Rusija virto ekspansine grėsme kaimynams. Taigi „tvanas“ – vienintelė, deja, neišnaudota priemonė sustabdyti rusų žygį į Europą. Tai buvo ne tik politinė, bet ir civilizacinė ATR katastrofa.

Absolutizmo ištakos

O kas būtų nutikę, Švedijai laimėjus? Asimiliuoti bei nutautinti Respubliką dėl didžiulio jos ploto ir gyventojų įvairovės nebūtų pavykę. Greičiausiai būtų buvusi suvaldyta magnatų anarchija, sustiprinta centrinė valdžia ir karinė galia. Bet kartu dar labiau intensyvėtų religinis fanatizmas, pavertęs ATR šalimi, engiančia kitatikius. Liudvika Marija seniai ketino reformuoti valstybę, ragindama sutuoktinį to imtis iškart po karo. Reikėjo sustiprinti silpną monarcho poziciją, sureguliuoti seimo posėdžius, kurie trukdavo išstis valandas, bet svarbiausi klausimai likdavo neaptarti. Problemiška vienbalsiškumo taisyklė, atsiradusi dėl bajorų regionalizmo, trukdė priimti svarbius sprendimus. Privilegijuoti etmonai armiją pasitokdavo savo reikmėms.⁹⁶ Būtent reaguodami į tai monarchai siekė rinkimus *viritim* pakeisti *vivente rege*, kai naujas valdovas išrenkamas senajam dar gyvam esant, kad valdžia liktų vienos dinastijos rankose, o ateityje formuotųsi paveldimoji monarchija. Be to, akcentuota, kad šitaip bus išvengta bekaralmečio krizės.

Dvaras stengėsi 1661–1662 m. seime paspartinti rinkimus *vivente rege*. Kandidatais į sostą Liudvika Marija siūlė prancūzų kunigaikštį Henri de Burboną-Condé d'Enghien arba jo tėvą Didįjį Condé.⁹⁷ Karaliaus stovyklai atstovavo Stefanus Čarneckis ir Vincentas Gosieviskis. Už paramą reformoms valdovas dalijo didikams žemes, titulus, pareigas. Šį papirkinėjimą finansavo Prancūzijos ambasada. Negana to, karalienės freilinos buvo ištekinotos už žymių giminių – Vielopolskių, Krasinskių, Pacų.⁹⁸ Bene garsiausia Marijos Kazimieros d'Arquien (*secundo voto* Sobieska) ir Jono „Saupon“ Zamoiskio santuoka. Tai dar labiau sustiprino dvaro poziciją. Vis dėlto stipri karališkoji partija susidūrė su įtakinga opozicija, kuriai vadovavo Jurgis Sebastianas Lubomirskis. Jį rėmė Bran-

denburgas bei austrai, nenorintys, kad Respublikos soste atsidurtų Liudviko XIV statytinis.⁹⁹ Maža to, bajorija *vivente rege* suvokė kaip „auksinių laisvių“ suvaržymą. Nepadėjo net 1661 m. seime pasakyta garsioji kalba „Kazimiero pranašystės“, kai valdovas perspėjo, kad Rusija, Prūsija ir Austrija ilgainiui pasidalys ATR.¹⁰⁰

Dvaras, supratęs, kad negalės teisėtai realizuoti savo programos, nusprendė griebtis jėgos. Karalienė, pasitekusi Varšuvos apylinkėse stovinčius pulkus, bandė organizuoti valstybės perversmą. Tačiau reikėjo įgyti kariuomenės paramą, o tai nebuvo lengva, nes kariai, maištaujantys dėl seniai negaunamų algų, buvo sudarę konfederacijas.¹⁰¹ Pastangos išardyti Lietuvos konfederaciją baigėsi Gosieviskio nužudymu. Trokšdamas pagerinti karių nuotakas, Jonas Kazimieras 1663–1664 m. surengė karo žygį į Maskvą. Tai buvo paskutinis didelis ATR kariuomenės žygis į Rytus, turėjęs garantuoti, kad perversmo atveju armija liks ištikima ir pataisys valdovo prestižą.¹⁰² Vis dėlto sėkmė nūsuko. Atsimindami pralaimėjimus atviruose mūšiuose, rusai užsidarė tvirtovėse, tad ATR monarchoi beliko grįžti, nieko nepėšus. Būtent šios kampanijos įkarštyje istorikams atsirado proga žvilgtelėti į privatų karališkosios poros gyvenimą. Jono Kazimiero 207 originalūs laišakai Liudvikai Marijai yra bemaž vienintelis privatus jų susirašinėjimas. Kitas, mažesnis, rinkinys saugomas Chantilly archyve (Prancūzija).¹⁰³ Keistasi laiškais ne tik per karo žygį, bet ir valdovui 1664 m. keliaujant po šalį bei kilus Lubomirskio maištui. Įdomu, kad monarcho, 1663 m. pakeliui į Maskvą apsisostojęs Šarogrode (Ukraina), žmonai rašė: „*Jei likimas lems, kad turėsiu žūti, prisiekiu Jums, kad pasaulyje nieko nesigailiu, išskyrus Jus, jei ne Jūs, man visai nerūpėtų mirtis.*“¹⁰⁴ 1664 m. lankydamasis Minske, labai susirūpino dėl ūmaus sutuoktinės negalavimo. „*Jei P. Corade nebūtų užtikrinęs, kad jau sveikstate, būčiau tą pačią akimirką nulėkęs ant sparnų pas jus į Varšuvą.*“¹⁰⁵ Nors karalius, amžininkų teigimu, buvo psichologiškai priklausomas nuo tos įtakingos moters, juodu siejo nuoširdi abipusė meilė.

Nepavykus įgyti kariuomenės lojalumo, dvaras stengėsi susilpninti opoziciją. 1664 m. iš Lubomirskio atimtos pilietinės teisės, jis nuteistas ir ištremtas. Tai sukėlė jo šalininkų nepasitenkinimą.¹⁰⁶ O didiko užnugaryje sto-

vėjo Šventoji Sąjunga, suburta iš Karūnos armijos karių, seniai negaunančių algos. Kad išsižiebtų pilietinis karas prieš „karališkąją tironiją“, reikėjo visai menkos kibirkšties. Karūnos lauko etmono ir karaliaus tarpusavio kova iš pradžių paralyžiavo seimo darbą, o 1665 m. perėjo į tiesioginį konfliktą. Sukilėliai verbavo karius užsienyje, subsidijuojami Brandenburgo ir austrų. Rojalistai prieš Lubomirskį pasitelkė Čarneckį, tačiau šis netrukus mirė. Maištininkų kavalerija per Čenstakavos kautynes sumušė karaliaus pajėgas, kurioms atsitraukiant miesto įgula ne tik neatvėrė vartų, bet įspėjamaisiais šūviais apšaudė abi kovojančias puses.¹⁰⁷ Ši nesėkmė paskatino Didžiosios Lenkijos bajorus remti etmoną.

Lemiamas mūšis įvyko Montvio kaime (1666 m. liepos 13 d.), kai 17–21 tūkstantis Jono Kazimiero karių susirėmė su buvusio Karūnos lauko etmono armija (15–16 tūkstančių). Nors lietuviai kautynėse pademonstravo narsą, nustumdami maištininkų pulkus, tačiau praleido progą juos galutinai sutriuškinti. Nepažįstama vietovė ir žinių apie Lubomirskio pajėgų išsidėstymą trūkumas lėmė rojalistų skerdynes. Be to, atsitraukiant vos nežuvo Karūnos lauko etmonas Jonas Sobieskis.¹⁰⁸ Po šio broliškų mūšio, per kurį sunaikinta karų užgrūdinta Čarneckio kariuomenė, buvo pasirašyta Lengonicos taika (liepos 31 d.). Karalius atsisakė rinkimų *vivente rege* planų, Lubomirskiui grąžinti titulai, tačiau jis pasitraukė į tremtį, o maištininkams buvo suteikta amnestija.¹⁰⁹ Tai ne tik palaidojo karališkosios poros troškimą modernizuoti valstybę, bet ir visiškai sužlugdė Jono Kazimiero autoritetą. Nuvarginti karų, abu sutuoktiniai prarado sveikatą, tačiau Liudvika Marija net pasiligojusi rezgė intrigas, kaip į Respublikos sostą pasodinti prancūzą.

ATR ir Maskvos karas baigėsi Andrusovo taika, sudaryta 1667 m. sausio 30 d. Carui atiduotas Smolenskas ir Kijevas, o Rusija atsisakė užkariavimų LDK teritorijoje. Jonas Kazimieras palaiptams virto visiškai Prancūzijos marionete – Paryžius atvirai naudojo Respublikos sostą kaip derybų kortą, žaisdamas su Vakarų Europos galiosmis. Liudvikas XIV, siekdamas į Nyderlandų įpėdinystės karą (1667–1668) įtraukti Noiburgo kunigaikštį Filipą Vilhelmą, pasiūlė jam paramą varžybose dėl ATR karūnos, atsisakydamas remti savą kandidatą.¹¹⁰ Liudvika

Marija jau buvo mirusi, tad slaptą sutartį su Liudviku XIV ir Noiburgo kunigaikščiu 1668 m. kovo 9 d. pasirašė Jonas Kazimieras, pažadėjęs iki rugpjūčio mėnesio atsisakyti sosto, savo įpėdiniu rekomenduodamas Noiburgą. Mainais Liudvikas XIV suteikė jam finansinę paramą bei perleido keletą Prancūzijos abatijų.¹¹¹ Vienišas, apatiškas Jonas Kazimieras atsidavė lovos ir stalo malonumams. Jonas Sobieskis žmonai rašė: „*Karaliui negali įgristi gyvenimas, mat apie nieką pasaulyje daugiau negalvoja, gyvena lyg turkų sarajuje.*“¹¹² Pagrindine valdovo favorite tapo Karūnos pakamorienė Katerina Denhof, anot amžininkų, sprendusi ne tik vidaus problemas, bet ir dariusi įtaką užsienio diplomatijai.¹¹³

Jonas Kazimieras apskritai liovėsi domėtis valstybės reikalais. Liudvikui XIV jo pasiuntinys Pierre'as de Bonzi 1668 m. vasarą rašė: „*Monarchas yra labai užsidaręs, [...] niekuo nesidomi. Reikia, kad jis arba atsisakytų sosto, arba pabėgtų, arba būtų išstremtas, mat nieko nepasirašo, neteikia jokių audiencijų.*“¹¹⁴ Rugpjūčio mėnesį sušauktas seimas aptarė sosto atsisakymo teisėtumą. Bajorai abdikaciją laikė gėda, nes Respublikos sosto išsižadada jau antras karalius, piktinosi, patys nesugebėję jo nuversti. Keletą dienų ginčytasi dėl Jono Kazimiero algos dydžio po būsimos abdikacijos. Šiuos svarstymus sekė visa Europa, aiškiai matydama ATR silpnynes. Pasipliktinęs ilgais debatais Jonas Kazimieras tarė: „*Matyt, kažko ilgiuosi, kad taip ilgai šiame soste sėdžiu; patikėkite, kad ir man su jumis dvigubai ilgu! Padarytumėte paslaugą, jei paleistumėte mane, kad išgyčiau ramybę.*“¹¹⁵ 1668 m. rugsėjo 16 d. karalius oficialiai atsisakė karūnos. Jo pragyvenimui kasmet iš Karūnos išdo skirta 100 tūkst., o iš Lietuvos išdo – 50 tūkst. auksinių.¹¹⁶ Taip nutrūko Vazų dinastija, valdžiusi Respubliką aštuoniasdešimt metų.

Prancūzijos abatas

Jonas Kazimieras, atsisakęs sosto, Respublikoje gyveno maždaug metus. Švedų sugriauti Varšuvos rūmai buvo restauruojami, tad valdovas glaudėsi priemiesčio rezidencijoje *Villa Regia*, nuo tada pramintoje „Kazimiero rūmais“. Laiką leido, pasinėręs į triukšmingus pasilinksmimus ir religinius apmąstymus Biellanų kamaldulių ar

Sokalio (Ukraina) bernardinų vienuolynuose. Dar prieš išrenkant naują monarchą, jis persikėlė į motinos paveldėtą Žyvecą.¹¹⁷ Jonui Kazimierui net nenusiėmus karūnos, jau spėliota, kas užims jo vietą. Istorikas Adamas Przybošas suskaičiavo net 16 kandidatų į ATR sostą.¹¹⁸ Sėkmės ypač tikėjosi prancūzai – kunigaikštis Condé ir Karolis V Lotaringietis. Condé jau 1668 m. gruodį rengėsi vykti į Respubliką, nukalė net monetas su savo atvaizdu. Lotaringietis rinkimų laukė Silezijoje, kur dosniai vaišino bajorus.¹¹⁹ Aišku, didžiama jų labiau troško vietinio monarcho. Lietuviai pritarė „Piaštui“, bet siekė, kad monarchu taptų lietuvis, tačiau Karūnos gyventojai Lietuvos didžiojo kanclerio Kristupo Zigmanto Paco kandidatūrą gana užgausiai atmetė. Kelios vaivadijos balsavo už Boguslavą Radvilą, bet iškėlė sąlygą, kad šis per metus atsiverstų į katalikybę.¹²⁰

Kunigaikščio Mykolo Kaributo Višnioveckio išrinkimą užsienio diplomatai laikė apgaule. Iš pradžių 50 tūkst. bajorų riejosi, ką pasirinkti – Noiburgo kunigaikštį ar Lotaringietį. Galop balsai atiduoti Višnioveckiu, kuris, pasodintas ratė į sostą, mėgino išsivaduoti, o kai buvo sulaikytas pravirko.¹²¹ Garsiai suskambo „*Vivat Rex Michael!*“ Iššautos salvės iš 15 patrankų. Apie įsimintiną dieną Ukrainos bajoras Joachimas Jerličas atsiminimuose rašė: „*Bajorai šaukė, kad užsieniečius reikia užmiršti, o rinktis iš savo lenkų tautos, nes švedai ir prancūzai, tapę karaliais, Lenkiją visiškai sugriovė.*“¹²² Sužinojęs, kas tapo nauju valdovu, Jonas Kazimieras paliko Respubliką, mat nenorėjo būti savo valdinio valdomas. Tautos paniekintas monarchas 1669 m. balandžio 30 d. išvyko į Prancūziją, kur lapkričio 17 d. Saint-Germain-en-Laye rūmuose jį pasitiko pats Liudvikas XIV su prancūzų aristokratais.¹²³ Apie šį sutikimą mažai kas žinoma, tačiau alegorinės scenos išliko mene. Nukarūnuotam karaliui paskirta turtinga Saint-Germain-des-Prés abatija (Paryžius). Tapęs jos 76-uju abatu, Prancūzijoje jis prisistatinėjo Jonu Snopkovskiu (*snop* lenkiškai reiškė tą patį ką Vaza švediškai – pėdas).

Jonas Kazimieras planavo atsidėti religiniam gyvenimui viename iš Europos vienuolynų. Įdomu, kad menininkai sosto išsižadėjusį monarchą prilygino mesijui,

kuris tapo valdovo tarnu, karūną bei skeptrą iškeitęs į erškėčius ir nendres.¹²⁴ Švedijos ekskaralienė Kristina kritikavo giminaičio abdikaciją: „*Nežinau, kaip apibūdinti šį poelgį, princas savo gyvenimu ir mirtimi įrodė, kad nėra vertas jo gyslomis tekančio karališkosios giminės kraujo.*“¹²⁵ Kita vertus, karalienė pasielgė lygiai taip, kaip ir jos pusbrolis, užbaigdamas Švedijos Vazų dinastiją. Paskak Naugarduko kašteliono Teodoro Jeronimo Obuchovičiaus, buvęs karalius apsigyveno Ere, už 10 mylių nuo Paryžiaus, Liudviko XIV jam dovanotuose rūmuose su itališku sodu.¹²⁶ Žinoma, lankėsi ir kituose šalies miestuose, pavyzdžiui, *Moulins* rūmuose. Galop persikėlė į Paryžių, kur turėjo rūmus greta benediktinų abatijos. Bet ar jo gyvenimas išties buvo dvasingas?

Jonas Kazimieras mėgavosi moterų dėmesiu. 1670 m. markizė de Sévigné rašė: „*Lenkijos karalius aiškiai domina mūsų damas. Jis turi brangenybių, kurios yra tikras masalas, todėl, nors nėra jaunas ar labai sąmojingas, tačiau itin geidžiamas.*“¹²⁷ Kurį laiką jis mergino savo svainę Aną Mariją Gonzagą, net ketino ją vesti.¹²⁸ Čia derėtų trumpai aptarti Jono Kazimiero brangenybes. Paskutinis Vazų atstovas išsivežė į užsienį nemažai ATR turtų. Paryžiuje atsidūrė net šventojo kryžiaus relikvija, saugota Vavelio lobyne ir naudota per Jogailaičių karūnaciją¹²⁹ (dabar ji yra Dievo Motinos katedroje). Po valdovo mirties sudarytame inventoriuje apstu meno vertybių: paveikslų, audinių, sidabro, baldų. Be to, minimi net 38 skirtingi laikrodžiai: „*Kišeniniai laikrodukai, žadintuvai, laikrodžiai su svarsčiais ir švytuokle, prietaisai su įvairiais priedais, kompasas, gaublio, astroliabijos pavidalo.*“¹³⁰ Dauguma šių vertybių, valdovui mirus, parduotos aukcionuose, siekiant padengti skolas ar sumokėti algas tarnams. Šiandien jos eksponuojamos Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos muziejuose, privačiose kolekcijose.

Paskutiniai nukarūnuoto karaliaus gyvenimo metai kupini intrigos. Užuoat vedęs svainę, pasidavė gražiosios Grenoblio siuvėjos, per vedybas padariusios stulbinančią karjerą, prancūzų maršalo našlės Françoisės Marie de L'Hôpital žavesiui. Anot diplomato Luis de Rouvroy de Saint-Simono memuarų, 1672 m. gruodžio 14 d. koplyčioje *Fossés-Montmarat* gatvėje (dabar *Place des Victoires* nr. 9) įvyko slaptos morganatinės jungtuvės.¹³¹ Iki šiol

Nicolas Pigné. Jono Kazimiero Vazos širdies antkapis

nesutariama, ar ši informacija teisinga, abejojama, kad iš meilės romano gimė duktė Marija Katerina, kuriai Jonas Kazimieras testamentu skyrė 15 tūkst. livrų, paugusi ji įstojo į vizitiečių ordiną. Pasak legendos, buvęs ATR monarchas mirė nuo apopleksijos, išgirdęs, kad turkai užėmė Podolės Kamenecą. Nors šaltiniai nurodo, kad jis mirė gruodžio 16 d. nuo plaučių uždegimo Nevero Šv. Martyno abatijoje.

Testamente, sudarytame likus keturioms dienoms iki mirties, valdovas nurodė, kad visas jo kūnas būtų palaidotas Nevero jėzuitų bažnyčioje. Vis dėlto Paryžiaus Saint-Germain-des-Prés abatijos vienuoliai kreipėsi į testamentą vykdytoją Aną Mariją Gonzagą, prašydami valdovo (ir abato) širdies. Sutikimą davus, chirurgas Barrer ir gydy-

tojas Corade atliko skrodimą, išimtą širdį įdėję į specialią urną atgabeno į abatijos bažnyčią (Šv. Placidus koplyčią).¹³² Įrengti tinkamą antkapį užtruko kelerius metus. Koplyčios dekorą kūrė žymus karališkasis architektas Pierre'as Bullet, o antkapio skulptūras – broliai Gasparas ir Baltazaras Marsy, sukūrę Luvro Apolono galerijos ir Versalio dekorą. Projektas laikomas brolių antkapinių skulptūrų debiutu,¹³³ bet priklauso prancūzų sakralinės skulptūros šedevrams. Valdovo palaikai Nevere neliko, 1675 m. Krokuvos vyskupas Andrius Tšebickis karstą atgabeno į Respubliką. 1676 m. sausio 30 d. Vavelyje įvyko išskirtinės laidotuvės, nes tuo pat metu palaidoti du karaliai – Jonas Kazimieras Vaza ir Mykolas Kaributas Višnioveckis.¹³⁴

Paryžiuje sukurtas antkapis valdovo širdžiai įspūdingas. Priklaupusio karaliaus skulptūra, pasisukusi į altorių, tiesia karališkąsias regalias – karūną ir skeptrą. Jis vilki albą ir dalmatiką, ant pečių užmesta karūnavimo kapa, kurią kita ranka tarsi bando nusiimti.¹³⁵ Iki Prancūzijos revoliucijos postamentą puošė dviejų belaisvių skulptūros, o viršum monarcho angelai laikė draperiją. Cokolyje vienuolyno skulptorius Thibaut sukūrė plokštę, vaizduojančią Berestečko mūšį, šlovingiausią Jono Kazimiero Vazos gyvenimo etapą. Bernardinų teologas François Delfau parašė išsamią epitafiją *Apologia Cardinalis Fürstenbergii*, paminėdamas, kad Vaza išvyko iš Lietuvos kalvinistus.¹³⁶ Taigi Joną Kazimierą pavaizdavo kaip pavyzdingą valdovą, karį bei abatą. Virš altoriaus kabėjo Danieliaus Šulco nutapytas paveikslas „Šv. Kazimieras“, atvežtas iš Gdansko (nuo tada koplyčia pervadinta šventojo vardu).

Revoliucijos metais įsisiautėjęs bažnyčių niokojimui, prancūzų archeologas Alexandre'as Lenoir dalį antkapio, t. y. marmurinę karaliaus skulptūrą ir bronzinį bareljefą, 1793 m. išgabeno į savo įkurtą *Musée des monuments français*.¹³⁷ Kitos antkapio dalys – sarkofagas, belaisviai, epitafija, debesys su angelais – buvo sunaikintos. Šv. Kazimiero koplyčią 1824 m. pradėjus restauruoti, antkapio detalės iš muziejaus sugrąžintos, tačiau senojo interjero atkurti nebepavyko. Vietoj dingusio paveikslo „Šv. Kazimieras“ altorių papuošė Guillaume'o Coustou skulptūra „Šv. Pranciškus Ksaveras“. Suniokotos belaisvių skulptūros surastos, rekonstruojant Saint-Germain

Jan MATEJKO. Jono Kazimiero vestuvės

Jono Kazimiero Vazos žmona Marija Liudvika Gonzaga

Daniel SCHULTZ. Jonušo Radvilos portretas
Apie 1654 m. Drobė, aliejus. Baltarusijos
dailės muziejus

Jonas Kazimieras Vaza pirmininkauja Senatui Jasna Guroje 1661 m.

Daniel SCHULTZ. Jono Kazimiero portretas. 1659. Drobė, aliejus; 90,0 x 71,4

bulvarą, – buvo užkastos žemėje, dabar jos eksponuojamos *Carnavalet* muziejuje. XIX a. viduryje koplyčia virto svarbia lietuvių ir lenkų emigrantų susijimo vieta – čia minėtos 1830–1831 m. sukilimo metinės, meldėsi lietuvių kultūros žiedas – geologas Ignotas Domeika, poetas Adomas Mickevičius ir kt.¹³⁸ Lenkijos ambasadorius Alfredas Chlapowski 1927 m. pasirūpino koplyčios restauravimu.

Dabar šalia antkapio yra vienintelė 2011 m. Vroclavo užsakyta ir pagaminta, deja, klaidinanti memorialinė lenta, kurios herbe nėra Vyčio, Jonas Kazimieras laikomas išimtinai Lenkijos monarchu. 2020 m. vasarą tuo klausimu kreipiausi į Lietuvos ambasadą Prancūzijoje ir gavau tokį atsakymą: „*Būtinai pasidomėsime apie gali-mybes Saint-Germain-des Prés bažnyčioje patikslinti įrašą ar kitaip įvardyti informaciją apie Jono Kazimiero Vazos vadovavimą LDK.*“ Ir nors valdovui gyvam esant, jo inicialai ICR (*Ioannes Casimirus Rex*) buvo verčiami kaip „*Initium Calamitatis Regni*“ (Karalystės Nelaimių Pradžia),¹³⁹ šiandien Lietuva privalo susigrąžinti tarpukariu niekintą savo senąją istoriją ir kultūrinį paveldą. ■

¹ Leśniewski S., „Potop. Czas hańby i sławy 1655–1660“, Krakow, 2017, 399 s.

² Ibid., 399 p.

³ Wrede M., „Abiejų Tautų Respublikos sostinės: Vilniaus ir Gardino Jogailaičių ir Vazų itinerarijuose“. In: *Lietuva – Lenkija – Švedija: Europos dinastinės jungtys ir istoriniai-kultūriniai ryšiai*, Vilnius, Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2014, 432 p.

⁴ Butrimas A., „Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos“, Vilnius, 1993, 186 p.

⁵ Nagielski M., „Błędny ryccerz Europy“, // *Rzeczpospolita*, 31 lipca, 2007.

⁶ Żukowski J., „Minister w spódnicy: Urszula Meierin“, https://www.wilanow-palac.pl/minister_w_spodnicy_urszula_meierin.html

⁷ Skrodzka A., „Królewicz jezuita, król opatem. Wątek „zakonny“ w ikonografii Jana Kazimierza“ // *Folia Historica Cracoviensia*, T. 22, Krakow, 2016, 437 s.

⁸ Kozłowski P., „Królewicz Jan Kazimierz aresztowany!“ https://www.wilanow-palac.pl/krolewicz_jan_kazimierz_aresztowany.html

⁹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“, // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Sectio F, T. XVII, Lublin, 1962, 130 s.

¹⁰ Wassenberg E., „Dziejopisowie krajowi. Więzienie we Francji Jana Kazimierza“, Petersburg, 1858, 3 s.

¹¹ Kiaupa Z., „Lietuvos valstybės istorija“, Vilnius, 2006, 117 p.

¹² „Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclera W. Litewskiego“, T. I, Poznan, 1839, 226 s.

¹³ Leśniewski S., „Potop“... 95 s.14 Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“, // *Polityka*, 11 Wresnia, 2018, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1762950,1,jak-jan-kazimierz-zrzekl-sie-tronu.read>

¹⁵ *Per Procura* – procedura, kurios metu teisinį veiksma atlieka įgaliotas asmuo.

¹⁶ Sporna M., Wierzbicki P., „Słownik władców Polski i pretendentów do tronu polskiego“, Krakow, 2003, 106 s.

¹⁷ Waga T., „Historia książąt i królów polskich, krótco zebrana dla lepszego użytku znacznie przerobiona i pomnożona“, T. I, Wilno, 1824, 297 s.

¹⁸ Leśniewski S., „Potop“... 95 s.

¹⁹ Kozłowski P., „Królewicz Jan Kazimierz aresztowany!“

²⁰ Ibid.

²¹ Leśniewski S., „Potop“... 95 s.

²² „Jan Kazimierz Waza“, <http://www.wlady.myslenice.net.pl/Polska/opisy/Jan%20II%20Kazimierz.htm>

²³ Kochowski H. W., „Historia panowania Jana Kazimierza z klimakteriów Wespazjana Kochowskiego“, T. III, Poznan, 1859, 184–185 s.

²⁴ Wasilewski T., „Ostatni Waza na polskim tronie“, Katowicie, 1984, 39 s.

²⁵ Skrodzka A., „Królewicz jezuita, król opatem“... 438 s.

²⁶ Puławska H., „Paryż Polonika w Saint-Germain-des-Prés“, <https://www.krajoznawcy.info.pl/polonika-w-dzielnicy-saint-germain-des-pres-18058>

²⁷ Kozłowski P., „Bracia Karol Ferdynand i Jan Kazimierz walczą o tron“, https://www.wilanow-palac.pl/bracia_karol_ferdynand_i_jan_kazimierz_walczą_o_tron.html

²⁸ Franz M., „Krol Jan Kazimierz Waza w Ogniem i mieczem – prawda czy obraz skrzywiony“ // *Prace naukowe akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, T. XVI, 2017, 57 s.

²⁹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 127–129 s.

³⁰ Ibid. 128 s.

³¹ Ibid. 128 s.

³² Ibid. 120 s.

³³ Kersten A., „Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim 1655–1656“, Warszawa, 1958, 45 s.

³⁴ Jemiołowski M., „Pamiętnik <...> towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie, porządkiem lat opowiedziane“, Lwow, 1850, 4 s.

³⁵ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 127–128 s.

³⁶ Ibid., 131 s.

³⁷ Relacja Jana Tiepolo z r. 1647, // *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. J. U. Niemcewicz, V t., Puławy 1840, 31 s.

³⁸ „Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła“ T. II... 295 s.

- ³⁹ Kozłowski P., „Bracia Karol Ferdynand i Jan Kazimierz walczą o tron“.
- ⁴⁰ „Politische Verhandlungen“. T. I, sud. Erdmannsdörffer B., Berlin, 1864, 272 s.
- ⁴¹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 133 s.
- ⁴² Kozłowski P., „Bracia Karol Ferdynand i Jan Kazimierz walczą o tron“.
- ⁴³ Kubala L., „Jerzy Ossolinski“, T. I, Lwow, 1924, 306 s.
- ⁴⁴ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 141 s.
- ⁴⁵ Butrimas A., „Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos“... 186 p.
- ⁴⁶ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 142 s.
- ⁴⁷ Franz M., „Krol Jan Kazimierz Waza w Ogniem i mieczem – prawda czy obraz skrzywiony“... 62 s.
- ⁴⁸ Leśniewski S., „Potop“... 97 s.
- ⁴⁹ Witusik A. A., „Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku“... 146 s.
- ⁵⁰ Leśniewski S., „Potop“... 97 s.
- ⁵¹ „Portfolio Królowej Maryi Ludwiki“, T. II, leid. Raczyński E., Poznan, 1844, 392–393 s.
- ⁵² Leśniewski S., „Potop“... 96 s.
- ⁵³ Wasilewski T., „Jan Kazimierz“, Warszawa, 1985.
- ⁵⁴ Michałowski J., „Księga pamiętnicza“, Krakow, 1864, 438 s.
- ⁵⁵ „Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła“ T. II... 447 s.
- ⁵⁶ Leśniewski S., „Potop“... 19–20 s.
- ⁵⁷ Ibid., 98 s.
- ⁵⁸ Ibid., 26–27 s.
- ⁵⁹ Królak A., „Jan Kazimierz – król mimo woli“, *Jan Kazimierz - król mimo woli » Historykon.pl*
- ⁶⁰ Leśniewski S., „Potop“... 27–29 s.
- ⁶¹ Ibid., 45 s.
- ⁶² Ibid., 100 s.
- ⁶³ Ibid., 55 s.
- ⁶⁴ Wietrzak P., „Jan II Kazimierz – król własnych koszmarów“, *Jan II Kazimierz - król własnych koszmarów » Historykon.pl*
- ⁶⁵ Leśniewski S., „Potop“... 102 s.
- ⁶⁶ Ibid. 316–317 s.
- ⁶⁷ Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“
- ⁶⁸ Witczak J., „Romanse Jana Kazimierza“, *Romanse króla Jana Kazimierza - Historia - Newsweek.pl*
- ⁶⁹ Bumblauskas A., „Senosios Lietuvos istorija 1009-1795“, Vilnius, 2005, 305 p
- ⁷⁰ Leśniewski S., „Potop“... 171 s.
- ⁷¹ Ibid., 175 s.
- ⁷² Kiaupa Z., „Lietuvos valstybės istorija“... 119 p.
- ⁷³ Leśniewski S., „Potop“... 140 s.
- ⁷⁴ Kotljarchuk A., „In the shadow of Poland and Russia“, Södertörn, 2006, 91–142 p.
- ⁷⁵ „Lietuvos TSR istorija“ D. 1, Vilnius, 1986, 183 p.
- ⁷⁶ Butrimas A., „Lietuvos istorija“... 186 p.
- ⁷⁷ Leśniewski S., „Potop“... 141 s.
- ⁷⁸ Ibid., 143 s.
- ⁷⁹ Ibid., 243–244 s.
- ⁸⁰ Rudzki E., „Polskie królowe. Żony królów elekcyjnych“, Warszawa, 1987.
- ⁸¹ Rzewuski P., „Pacta conventa z Bogiem. Studium z teologii politycznej ślubów Lwowskie“, // *Forum Artis Rhetoricae*, Nr. 1 (44) sauis–kovas, Warszawa, 2016, 25 s.
- ⁸² Leśniewski S., „Potop“... 251 s.
- ⁸³ Ibid., 251–252 s.
- ⁸⁴ Ibid., 252 s.
- ⁸⁵ „Nuo Renesanso iki Švietimo epochos“, Vilnius, 2003, 206 p.
- ⁸⁶ Leśniewski S., „Potop“... 253 s.
- ⁸⁷ Ibid., 317 s.
- ⁸⁸ Józwiak K., „Potop szwedzki: Inwazja barbarzyńców na Polskę“, // *„Rzeczpospolita“*, 28 Marzec, 2018, *Potop szwedzki: Inwazja barbarzyńców na Polskę - Rzecz o historii - rp.pl*
- ⁸⁹ Miler-Kasprzak A., „Trumny św. Wojciecha“, // *„Cenne, bezcenne / utracone“*, 3 nr., Warszawa, 1997, 4–5 s.
- ⁹⁰ Juda M., „O potrzebie dalszych badań nad polonikami bibliologicznymi w Szwecji“, // „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi“, Tom specjalny, 2017, 309–318 s.
- ⁹¹ Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“.
- ⁹² Guldon Z., „Stefan Czarniecki a mniejszosci i etniczne i wyznaniowe w Polsce“, // „Stefan Czarniecki. Żołnierz - Obywatel - Polityk“, Kielce, 1999, 101 s.
- ⁹³ Kopczyński M., „Tarp Machtstaat (galios valstybės) ir renesansinės monarchijos: Vazos Švedijoje ir Abiejų Tautų Respublikoje“, // „Lietuva-Lenkija-Švedija“... 302 p.
- ⁹⁴ Leśniewski S., „Potop“... 381 s.
- ⁹⁵ Ibid., 399 s.
- ⁹⁶ Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“ // „Nowa Strategia“, *Próby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku (nowa-strategia.org.pl)*
- ⁹⁷ Waga T., „Historia książąt i królów polskich“... 319 s.
- ⁹⁸ Ciara S., „Projekty reform ustrojowych za Jana Kazimierza i Jana III“, *Projekty reform ustrojowych za Jana Kazimierza i Jana III (wilanow-palac.pl)*
- ⁹⁹ Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“.
- ¹⁰⁰ Lesniewski S., „Jak Jan Kazimierz zrzekł się tronu“.
- ¹⁰¹ „Lietuvos istorija“. red. Šapoka A., Kaunas, 1989, 331 p.
- ¹⁰² Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku“.
- ¹⁰³ Czermak W., „Listy Jana Kazimierza do Maryi Ludwiki z lat 1663–1665“, Warszawa, 2015, 2 s.

¹⁰⁴Ibid., 5 s.

¹⁰⁵Ibid., 16 s.

¹⁰⁶Królak A., „Jan Kazimierz – król mimo woli”.

¹⁰⁷Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku”.

¹⁰⁸Dranikowski S., „Sobieski wielkim dowódcą był? Bytwa pod Mątwanami, wojskowa porażka Jana Sobieskiego”, 2013, *Sobieski wielkim dowódcą był? Bitwa pod Mątwanami, wojskowa porażka Jana Sobieskiego. – Strona 2 (infole-tnicze.pl)*

¹⁰⁹Jan Kazimierz Waza...

¹¹⁰Świerbutowski A., „Proby reform Rzeczypospolitej w latach 60. XVII wieku”.

¹¹¹Kaniewski J., „Finansowe kulisy walki o polską koronę po abdykacji Jana Kazimierza a przed elekcją Michała Korybuta Wiśniowieckiego w świetle raportów dyplomatów elektora brandenburskiego (1668–1669) // „Przegląd Nauk Historycznych”, T. IV, Nr. 2, Łódź, 2005, 7 s.

¹¹²Jan Kazimierz Waza...

¹¹³Ciara S., „Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku”, Warszawa, 1990, 11–12 s.

¹¹⁴Królak A., „Jan Kazimierz – król mimo woli”.

¹¹⁵Besala J., „Władca, co kaprysił”, *Władca, co kaprysił - Wiadomości (onet.pl)*

¹¹⁶Lietuvos istorija”, red. Šapoka... 333 p.

¹¹⁷Abdykacja Jana Kazimierza Wazy, *Abdykacja Jana Kazimierza Wazy - Muzeum Historii Polski (muzhp.pl)*

¹¹⁸Kaniewski J., „Finansowe kulisy walki o polską koronę po abdykacji Jana Kazimierza”... 7 s.

¹¹⁹Abdykacja Jana Kazimierza Wazy

¹²⁰Kaniewski J., „Finansowe kulisy walki o polską koronę po abdykacji Jana Kazimierza”... 32 s.

¹²¹Ibid., 32 s.

¹²²„*Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*”, wyd. K. Wł. Wojcieki, T. II, Warszawa 1853, 142 s.

¹²³Skrodzka A., Królewicz jezuita, król opatem... 441–442 s.

¹²⁴Ibid., 440–441 s.

¹²⁵Leśniewski S., „Potop”... 47 s.

¹²⁶Balinski M., „Pamiętniki historyczne”, Wilno, 1859, 55 s.

¹²⁷„Polonika w muzeach za granicą – zegary Jana Kazimierza”, *Polonika w muzeach za granicą – zegary Jana Kazimierza (artsherlockmagazyn.pl)*

¹²⁸Wasilewski T., „Ostatnie lata Jana Kazimierza”, *Ostatnie lata Jana Kazimierza (wilanow-palac.pl)*

¹²⁹„Snopkowski na łąkach”, *Horacje Peregrynacje: Snopkowski na łąkach (horacy67.blogspot.com)*

¹³⁰„Polonika w muzeach za granicą – zegary Jana Kazimierza”.

¹³¹„Mémoires de duc de Saint-Simon”, T. 10, 1 chapitre, Paris, 1857, 18–19 p.

Saint-Germain-des-Prés abatijos bažnyčia, Paryžius

¹³²Tomkiewicz W., „Grobowiec Jana Kazimierza w kościele Saint-Germain-des-Prés w Paryżu” // „*Biuletyn historii sztuki i kultury*”, T. 5, Nr. 2, Warszawa, 1937, 115 s.

¹³³Ibid., 121 s.

¹³⁴Czyzewki J. K., „Capella Regia Nova Psalteristarum – naujogi Jogailaičių ir Vazų koplyčia Vavelyje” // „*Lietuva-Lenkija-Švedija*”... 173–174 p.

¹³⁵Skrodzka A., Królewicz jezuita, król opatem... 442–443 s.

¹³⁶Tomkiewicz W., „Grobowiec Jana Kazimierza w kościele Saint-Germain-des-Prés w Paryżu”... 130 s.

¹³⁷Puławska H., „Paryż Polonika w Saint-Germain-des-Prés”, *Paryż. Polonika w Saint-Germain-des-Prés - Otwarty Przewodnik Krajoznawczy (krajoznawcy.info.pl)*

¹³⁸Domeika I., „Mano kelionės”, T. I, Vilnius, 2002, 224 p.

¹³⁹„Jan Kazimierz Waza (Krol Polski 1648–1668)”, *Jan Kazimierz Waza (krol Polski 1648–1668) | TwojaHistoria.pl*